

Vojtová, Jarmila

Z lexikální zásoby hanáckého nářečí tzv. horského typu

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2000, vol. 49, iss. A48, pp. [131]-137

ISBN 80-210-2350-3

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101657>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JARMILA VOJTOVÁ

Z LEXIKÁLNÍ ZÁSObY HANÁCKÉHO NÁŘEČÍ TZV. HORSKÉHO TYPU

Náš příspěvek je součástí větší připravované lexikografické práce — synchronního lokálního (relativně) úplného ideografického slovníku tzv. horského nářečí. Ten má umožnit blíže poznat nářeční výrazivo ve zkoumané oblasti, jeho specifickou v kontextu jazykovězeměpisném i jazykověsystémovém a představit (pokud možno v úplnosti) bohatství zanikající nářeční slovní zásoby. Součástí práce bude i diferenční abecedně řazený nářeční slovník. Na jednom z dílčích okruhů shromážděné slovní zásoby předkládáme zamýšlené postupy naší další práce: Jde o lexikální zásobu náležející k sémantickému (věcněvýznamovému) okruhu ‚rostlinstvo‘.

Termínem horské nářečí je označována podskupina středomoravských (hanáckých) nářečí na západní Moravě v oblasti kolem Tišnova, Blanska a Sloupu, převážně na území dvou bývalých okresů, a to tišnovského a blanenského. Od okolních středomoravských nářečí se tento nářeční typ výrazně liší zejména existencí dlouhých vokálů *í, ú* a hláskovou změnou *o* v *u* a *u* v *o*, tedy setkáváme se zde s podobami jako *mám kučko, puzur, nepuvulit, děcku* (BALHAR–JANČÁK, 1997, s. 40–41). Tzv. horský typ je zmiňován v řadě nářečních prací, soustavnější pozornost byla však doposud věnována jen dílčí oblasti (FIC, K.: *Drahonínské nářečí*. Rukopis. Brno 1971) a nářeční materiál ze čtyř lokalit přináležejících k tomuto nářečí byl podán v rámci celouzemní perspektivy na mapách v Českém jazykovém atlase. Předpokládaná práce tak bude prvním detailním popisem lexikální zásoby tohoto dialektu.

Jazykový materiál byl získán přímým terénním výzkumem, jenž se uskutečnil ve vybraných pěti obcích (Deblín, Lažany, Lipůvka, Rájec-Jestřebí, Sloup) na základě zvláštního dotazníku. Získaný nářeční materiál byl konfrontován s odpovídajícími položkami vyplněných dotazníků tzv. korespondenční lexikální ankety, které jsou uloženy v dialektologickém oddělení ÚJČ AV ČR v Brně. Výsledkem naší práce je téměř úplný ideografický slovník daného lexikálního okruhu, který zahrnuje 620 lexikálních jednotek. Z nich větší část (480, tj. asi 77 %) jsou buď výrazy shodné se spisovným jazykem, nebo se od spisovného

ekvivalentu jen nepatrně liší, a to v důsledku pravidelných regionálních změn zcela ve shodě s nářečním hláskovým systémem, např. *budlák, pudbjel, pumňenka, bok, dob*. Sem patří přirozeně i slova reflektující nářeční hláskové změny mající širší územní platnost, např. důsledné uplatňování tzv. moravského krácení (*mak, lipa, březá*) nebo zjednodušování počáteční skupiny konsonantů (např. *melí, loh, říbek*). Pokud však ve výrazech došlo k nepravidelným hláskovým změnám nesystémového charakteru, považujeme tyto výrazy již za diferenční (např. *pulének* — pelyněk, *šlatec/žlatec* — svlačec, *pumpeliša* — pampeliška). Přibližně 23 % zaznamenané slovní zásoby (140 výrazů) pak tvoří dialektismy, tedy diferenční, územně vázané ekvivalenty spisovných slov, které jsou základem pro hesla v diferenčním slovníku zkoumané nářeční oblasti. Některé výrazy jsou buď zaznamenány v SSSJČ jako nářeční, nebo v sledovaném významu scházejí a ve spisovném jazyce mají význam odlišný (např. *bokvička* — petrklíč, *budlička* — jehlička jehličnatého stromu, *divučák* — jalový, bujně rostoucí výhon stromu, *hostí čapka* — kontryhel), jiné nejsou v SSSJČ zaznamenány vůbec (např. *charabelí* — křoví, *jablóšku* — brambor atd.). Za zmínku stojí, že diferenční část shromážděného nářečního výraziva zahrnuje většinou názvy jednotlivých druhů rostlin, pojmy obecné (označující např. části rostliny apod.) jsou v ní zastoupeny nepoměrně méně (srov. dále odd. I).

Předpokládali jsme, že lexikální zásoba tohoto sémantického okruhu bude v daném nářečí vzhledem ke geografickým podmínkám poměrně bohatá. Oblast, v níž se hovoří horským nářečím, je totiž rozložena převážně v zalesněné kopcovité krajině v části Českomoravské vrchoviny a život lidí je zde úzce spojen s přírodou: se sběrem lesních plodin, s prací v lese, na poli i na zahradě. Nepřekvapuje, že zejména stará nářeční pojmenování (zvl. léčivých) rostlin jsou dnes poměrně rychle vytlačována z užívání a postupně mizejí i z pasivní slovní zásoby. Je nesporné, že hlavní podíl na tomto vývoji má školní výuka: mladá generace už zná pouze pojmenování spisovná. Úplný ideografický heslář dokládá koexistenci dialektismů a termínů spisovných často u jednoho mluvčího. Třebaže aktivní slovní zásoba u starších nářečních mluvčích obsahuje nepřilíš velký repertoár názvů rostlin (běžný průměrný informátor zná přibližně 20, nejvýše 40 rostlin jménem — termínem), téměř v každé obci najdeme několik mluvčích, kteří mají alespoň malý vztah k lidovému léčitelství a sbírají léčivé rostliny, ty proto spolehlivě rozeznají a pojmenují.

Poznámka: Při výzkumu jsme se opakovaně setkávali s případy, kdy informátoři užívali jednoho nářečního názvu pro označení několika rozličných druhů rostlin. Zpravidla šlo o rostliny, jež mají některé společné vnější znaky: šlo o přenášení pojmenování na základě vnější podobnosti, např. *tolipán* označuje rovněž vlčí mák, *kuhótek* pojmenovává jednak vlčí mák, jednak plicník lékařský. V některých případech bylo substantivum doplněno rozlišujícím přívlastkem. Zde patrně šlo o přenášení pojmenování z rostliny důležitější na rostlinu méně důležitou, přívlastek pak vyjadřuje buďto barvu, nebo nižší kvalitu rostliny, např. *heřmánek* je pojmenováním i pro rmen (často s přívlastkem *kuřské, plané, nepravé*), *krupácke* mluvčí rozlišují *žlotí* (petrklíč) a *červení*, příp. *modří* (plicník lékařský), kromě *jahudy* znají i *černou jahudu* (borůvka), rozeznávají *mňesík*

a *bílé mňesík* (kopretina). V některých případech nelze samozřejmě vyloučit, že informátoři správné nářeční pojmenování rostliny již spolehlivě neznají, a proto zcela nahodile užili názvu rostliny jiné. Tak mohlo dojít i k matení názvů.

U jiných rostlin (většinou u rostlin známých pro jejich léčebné účinky) však mluvčí rozeznávají dokonce jejich jednotlivé druhy. Typickým příkladem je zde jitrocel: *meší hošku*, *hošatec* — jitrocel větší, *celník*, *psí jazéček* — jitrocel kopinatý, *psuser/psusel* — jitrocel střední.

Při analýze našeho materiálu se budeme nejdříve věnovat povaze zaznamenaných dialektismů (odd. I), povšimneme si jejich územního rozšíření (odd. II), v odd. III se zaměříme na typy pojmenování a jejich motivace. Při hodnocení dialektismů v oddílech I a II jsme vycházeli z příslušné kapitoly Manuálu lexikografie (ČERMÁK, F. — BLATNÁ, R., 1995, s. 257–259).

I. Z hlediska **povahy zaznamenaných dialektismů** rozeznáváme v diferencní části nářečního výraziva tyto typy (řadíme je podle rozsahu zastoupení jednotlivých typů od nejrozšířenějších po nejméně rozšířené):

1. **Dialektismy vlastní lexikální**, které mají spisovný jinoslovný ekvivalent (celkem 68 výrazů): *baroša/baroška* — jehněda, *bílé mňesík* — kopretina, *břím* — modřín, *bur* — borovice, *celník* — jitrocel kopinatý, *černíca* — ostružina, *chábí*, *charabelí* — křoví, *chebz* — bez černý, *chrástka* — křoví, houština, *jablóšku* — brambor, *kadlátko f. / kadlátku n.* — švestka, *kamilka* — heřmánek pravý, *kchél* — kapusta, *kurába* — kůra, *loháč* — hloh, *picháč/pichláč* — trn, *póček* — mladá pýchavka, *pulének* — pelyněk, *pumpelich*, *pumpeliša* — pampeliška, *přísada* — sazenice, *slak* — svlačec, *špánka*, *čpánka*, *žbánečka* — borůvka.

Tento typ zahrnuje zejména názvy druhů rostlin a rovněž některé výrazy obecné. Jedná se většinou o výrazy jednoslovné, typické nářeční, popř. obsahující příponu, která se ve spisovném jazyce u daného slovního základu nevyskytuje (např. *loháč*, *jablóšku*).

2. **Dialektismy sémantické**, které mají v nářečí jiný význam než stejně znějící slovo spisovné, příp. jako sousloví nejsou spisovné (celkem 57 výrazů): *bokvička* — petrklíč, *divučák* — jalový, bujně rostoucí výhon stromu, *hadí mlíku* — pryšec chvojka, *jazéček* — jitrocel kopinatý, *krupáček* — prvosenka, *kuhótek* — vlčí mák, *kuzí veminku* — pomněnka, *naháč* — ocún, *rebi vučku* — pomněnka, *rosička/rosnička* — kontryhel, *řibek* — jedlá houba, *řolipán* — vlčí mák.

V této skupině převažují zejména přenesené jednoslovné a dvouslovné názvy rostlin (podrobněji o nich viz v odd. III.).

3. **Dialektismy specifické**, které nemají spisovný jednoslovný pojmenovací protějšek (celkem 10 výrazů): *dlaščka* — nezralý hrachový lusk, *letáček* — semínko pampelišky s chmýřím, *mladič* — mladý výhonek, *soch* — suchý strom, *strból* — scvrklý, uschlý chomáč plodů, *šošeň/sošeň* — uschlý zbytek květu na ovoci, *véprsk* — mladý výhonek, *vuštrliz/vopštrliz* — zbytek neotrhaného ovoce na stromě, *zlumec* — zlomený strom, *žvanec* — trs ovoce.

Jedná se zejména o slova označující nepodstatné, namnoze drobné části rostlin, pro které pojmenování ve spisovném jazyce schází. V nářečí však tvoří pevnou součást slovní zásoby, která není „rozrušována“ vlivem spisovného jazyka. (Variantnost některých názvů mnohdy nevyklučuje, že se jedná o pojmenování

vytvořená nahodile, individuálně. Uvedené výrazy však byly zaznamenány u více mluvčích.)

4. Dialektismy frekvenční, které v nářečí slouží jako běžný a často jediný výrazový prostředek, ale ve spisovném úzu je jejich frekvence nižší (jsou hodnoceny jako zastaralé, oblastní apod.), vyskytly se pouze ojediněle: *peň* — kmen, *haloza* — větev, *pukéta* — kytrice, *kel* — bramborový klíček, *ertepla* — brambor.

Největší procento ve zkoumané části lexikální zásoby tvoří tedy vlastní dialektismy lexikální (cca 49 %), dále následují dialektismy sémantické (41 %), menší podíl mají dialektismy specifické (7 %) , zanedbatelný je počet dialektismů frekvenčních (3 %).

II. Srovnání shromážděného výraziva s materiálem zaznamenaným v Českém jazykovém atlase nám také umožňuje vyjádřit se alespoň stručně k územní vázanosti jednotlivých výrazů:

K výrazům úze lokálními (vyskytujícími se jen ve zkoumaných obcích, příp. k malém areálu v blízkém okolí) patří např. *bílé mňestk* — kopretina, *burek* — borovice, *hošatec* — jitrocel větší, *keselí zelí*, *keselina* — šťovík, *kurába* — kůra stromu, *kutačka* — plod lopuchu, *kuzí vemínku* — pomněnka, *kuzí melí* — šťovík, *rompál* — chumáč ovoce, *sóch* — suchý strom, *stříbrník* — vřes, *serúška* — ryzec pravý, *špánči* — borůvčí, *tolipán* — vlčí mák, *zajičí melí* — šťovík, *zajičí chlíb/chlebiček* — štavel, *žbánečka*, *špánka*, *čpánka* — borůvka, *žebrácké knuflík* — plod lopuchu.

Poznámka: I přes nevelký rozsah zkoumaného území jsme zaznamenali geografické rozdíly v nářečním pojmenování, např. pro petrklíč (*bokvička* — Deblín, *krupáček* — Deblín, Lažany, Lipůvka, Sloup, Rájec-Jestřebí), pro plicník lékařský (*medúška* — Deblín, *medonka* — Lažany, Lipůvka, Rájec-Jestřebí, *cocafka* — Lipůvka, *krupáček* — Lažany, Lipůvka). Výrazně se diferencují rovněž označení květenství orobince (*ščetke* — Sloup, *cigára* — Rájec-Jestřebí, *šiše* — Lažany) nebo plodů lopuchu (*baške* — Deblín, Lipůvka, *knufliče* — Sloup, *kutačke* — Lažany, Lipůvka, *patáčke* — Sloup, *tvarúške* — Sloup, *žebráke* — Rájec-Jestřebí, *žebráckí knuflíče* — Deblín).

Většinu výrazů však lze charakterizovat spíše jako regionalismy přináležející zpravidla celé západomoravské nářeční oblasti a lišící se pouze charakteristickou hláskovou změnou. K takovým výrazům patří např.: *baška* — plod lopuchu, *břím* — modřín, *budlička* — jehlička jehličnatého stromu, *čerňica* — ostružina, *dlaščka* — nezralý hrachový lusk, *chebz* — černý bez, *červená jahuda* — jahoda, *kadlátko f./kadlátku n.* — švestka, *kuhótek* — vlčí mák, *kuzenka* — plod lopuchu, *knuflík* — plod lopuchu, *žvanec* — trs ovoce.

K celomoravským dialektismům pak bezesporu náleží např. výrazy: *haloz/haloza* — větev, *pulének* — pelyněk, *bur* — borovice, *kchél/kél* — kapusta, *kořátku* — houba liška, (*psí*) *jazéček* — jitrocel kopinatý, *stróček* — stroužek česneku, *šošeň* — uschlý zbytek květu na ovoci.

III. Zaznamenané výrazy liší v typu pojmenování: Vedle jednoslovných pojmenování, značkových i popisných, zaujme poměrně početná skupina pojmenování dvouslovných (přívlastkové adjektivum, které určuje substantivum). Ta označují převážně lidové názvy druhů rostlin (např. *psí jazéček*, *černá jahu-*

da, meší hůšku, žebrácké knuflík). V komunikaci jsou však běžně nahrazovány pojmenováními jednoslovnými (druhový přívlastek se vypouští) — *jazéček, knuflík*, nebo podléhají univerbizačním tendencím, charakteristickým pro mluvený jazyk vůbec (*hošatec, žebrák*). Trojslovná pojmenování byla pouze výjimkou: *vučičku Panenke Marije* — *pomněnka, sluzečka Panenke Marije* — *hvozdlík*. Ojedinele se vyskytla i kompozita: *hrumutřesk* — *netřesk, mateřídóšek* — *mateřídouška, zemižloč* — *zeměžluč*.

Rostliny jako pojmenovávaný objekt skýtají poměrně velké možnosti pro utváření názvů. Tato skutečnost se výrazně promítá v inventáři názvů: rostliny disponují nepochybně větším počtem **motivujících znaků**. Lidé je často označují např. podle místa výskytu, nápadných vnějších znaků a smyslově vnímatelných vlastností květů nebo plodů (vůně, chuť). Někdy je pojmenování spojeno s domnělou magickou vlastností rostliny, příp. s pověrou, která se k ní vztahuje.

Z toho všeho plynou i častá **přenesená pojmenování** různého typu. Tato problematika byla již podrobně zpracována (HLADKÁ 2000, v tisku). My si zde povšimneme pouze případů, které máme doloženy v našem materiálu.

Nejpočetnější skupinu tvoří nářeční pojmenování odrážející vztah ke zvířatům. Ta jsou různého druhu. Četné jsou dvouslovné názvy, které byly metaforicky přeneseny jako celek (HLADKÁ 1997a). Jsou motivované podobností části rostliny (nejčastěji květu nebo listu) s částí zvířecího těla (noha, ucho, oko, jazyk), jejíž popisné pojmenování se přenáší. Přídavné jméno odvozené od pojmenování zvířete zde funguje jako shodný přívlastek (*hoší čapka/noška* — *kontryhel, meší hůšku* — *jitrocel větší, psí jazéček* — *jitrocel kopinatý, rebí vučku* — *pomněnka*). Nejčastěji se týkají tvaru, popř. celkového vzhledu listů a květů, např. *hoší čapka/noška* (listy jsou přirovnávány k tvaru husího chodidla), *meší hůšku* (podobnost listů s tvarem, příp. hebkostí myšího ucha), *psí jazéček* (podobnost listů s tvarem jazyka psa), *rebí vučku* (květy jsou přirovnávány k očím ryb, vyloučena však zde není ani motivace místem výskytu rostliny — vlhké místo blízko vody) apod. Deminutivní tvary substantiv jsou v těchto případech (i v případech uvedených dále) výsledkem snahy o jejich formální diferenciaci od slov výchozích. Slouží zde spíše jako formální prostředek k odlišení přenášeného jména od jména motivujícího. Nelze však vyloučit, že na motivující představu zde měl vliv i rozdíl ve velikosti motivujícího a motivovaného objektu (HLADKÁ 1998).

Další skupinu tvoří dvouslovné názvy, jejichž substantivním členem je nejčastěji jméno z oblasti rostlin. Názvy zvířat fungují v tomto případě jako fundující základ pro druhová adjektiva (např. *kuza* — *kuzí, zajíc* — *zaječí*). Tato adjektiva jsou nositelem depreciačního příznaku — naznačují nižší kvalitu rostliny, lidé tuto „bezcestnou“ rostlinu přenechávají často jako potravu zvířatům (např. *zaječí zelí* — *štavel, kuzí melí* — *štvík, kuňské heřmánek* — *rmen*).

Jiné názvy vznikly metaforickým přenesením buď na základě vnější podoby celé rostliny, nebo její výrazné části (květu nebo plodu) s nějakou věcí, kterou mluvčí znají z běžného života, např. *krupáček* — *petrklič* (květ svým tvarem připomíná kostelní kropáč), *bokvička* — *petrklič* (má svraskalé široké listy podobně jako bukvice červená), *čpánke, špánke, žbánečke* — *borůvky* (podle po-

dobnosti tvaru plodů se džbánkem s ouškem), *knuflika* — plody lopuchu (podle podobnosti tvaru plodů).

Početnou skupinu tvoří pojmenování dvouslovná a slova vzniklá patrně univerbizací z dvouslovných názvů (v tomto případě však ani nevykládáme paralelní motivaci přímo adjektivem): jejich slovní základ vyjadřuje jistou vnitřní vlastnost pojmenovávané rostliny. Může to být skutečná typická vlastnost, podle níž rostlinu pojmenovali, ale může to být i vlastnost jen domněle rostlině přisuzovaná na základě pověr. Motivem nářečních pojmenování, která vyjadřují skutečnou vlastnost rostliny, bývají vnitřní vztahy mezi rostlinou a věcí, jejich vlastnosti, např. chuťový efekt: *keselina* — šťovík, *medúška*, *medoňka* — plicník lékařský apod. Pojmenování dále odrážejí, co z rostliny vytéká. Zde jde o metaforické přenesení pojmenování tekutiny, již se podobá tekutina vylučovaná rostlinou, toto pojmenování je pak synekdochicky přeneseno na celou rostlinu (*mlíč* — pampeliška, *krvavík* — prýšec chvojka, *ščavík* — šťovík, *hadí mlíku* — vlašovičnik, zde patrně s depreciačním přívlastkem, který vyjadřuje jedovatost, příp. magickou vlastnost tekutiny). Pojmenování dále vyjadřují, jak rostlina reaguje při dotyku (*lepafka*, *lepáčka* — plody lopuchu), jakou vydává vůni, zdůrazňují se zejména smyslové znaky negativní, např. *smradlena*, *puscanda* — bezcenný druh trávy.

Zastoupena jsou rovněž přenesená i derivovaná metonymicky motivovaná pojmenování rostlin podle místa jejich výskytu, např. *blatých* — blatouch (roste ve vlhkém, blátivém prostředí), podle doby jejich růstu, popř. květu, např. *fšesvatinka*, *kateřinka* — chryzantéma, *májka*, *májufka* — houba rostoucí v květnu, *puďvečírka* — sléz, květy večer krásně voní apod.

Nářeční názvy jsou též motivovány léčivými vlastnostmi rostliny. Odvozovacím základem je tu název lidského orgánu, na nějž rostlina léčivě působí (*srdečník* — lidový srdeční lék), sloveso vyjadřující hojivý účinek rostliny (*celník* — jitrocel kopinatý, celí, zaceluje rány).

Shromážděný nářeční materiál zahrnující slovní zásobu věcněvýznamového okruhu rostlinstvo jsme se v našem příspěvku pokusili analyzovat a zhodnotit z různých hledisek. Jak je zřejmé, i na tak poměrně úzké oblasti lexika lze úspěšně ukázat všestrannou pestrost a mnohotvárnost nářečního lexika. Tento fakt je příslibem, že popis lexikální zásoby nářečí tzv. horského typu a její zevrubná analýza přinesou cenné výsledky.

LITERATURA

- BALHAR, J. — JANČAK, P. a kol.: *Český jazykový atlas 2*. Praha 1997.
 ČERMÁK, F. — BLATNÁ, R. (Eds.): *Manuál lexikografie*. Praha 1995.
 HLADKÁ, Z.: *Lidové názvy rostlin se zvířecím jménem v přívlastku*. SPFFBU, A 45, 1997a, s. 119–129.
 HLADKÁ, Z.: *K přeneseným pojmenováním v českých nářečích*. In: *Přednášky a besedy z XXX. běhu LŠSS*. Brno 1997b, s. 19–25.
 HLADKÁ, Z.: *Uplatnění formální deminuce v tvorbě lidových jmen rostlin*. SPFFBU, A 46, 1998, s. 107–112.

HLADKÁ, Z.: Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech. Brno 2000, v tisku.

MACHEK, V.: *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha 1954.

Slovník spisovného jazyka českého I-IV (red. Havránek, B. et al.). Praha 1957–1971.

ZUM LEXIKALISCHEN WORTSCHATZ DES MITTELMÄHRISCHEN DIALEKTES DES SOGENANTEN BERGTYPUS

Im vorliegenden Beitrag wird der mundartliche Wortschatz des Bedeutungsbereiches „Pflanzenwelt“ in dem sog. Bergdialekt analysiert. Den relativ kompletten Wortschatz des gegebenen Bereiches repräsentieren 620 lexikalische Einheiten. Davon erweisen sich 140 Ausdrücke (ungefähr 23 %) als Dialektismen, also territorial gebundene Äquivalente der Schriftwörter. Das gesammelte Material, das durch die Terrainforschung in 5 Ortschaften gewonnen wurde, wird folgenden Standpunkten aus angesehen: I. Charakter der Dialektismen (spezifische, lexikalische, semantische und Frequenzdialektismen); II. territoriale Verbreitung der mundartlichen Ausdrücke (aufgrund des Vergleiches mit dem Tschechischen Sprachatlas); III. Wortbildungsstruktur (ein- und mehrwörtige Benennungen, ihre Struktur und Motivierung, übertragene Bezeichnungen und ihre Motivierung).

Jarmila Vojtová
Ústav českého jazyka
Filozofické fakulty MU
Arna Nováka 1
660 88 Brno
vojtovaj@phil.muni.cz

